

OSMANLIDA VAKIF TEFTİŞLERİ VE VAKIF İDARESİNİN MERKEZİLEŞMESİ*

Kenan YILDIZ**

ÖZET

Vakıflar, Osmanlı sisteminin vazgeçilmez unsurlarındandı. Değişik türdeki binlerce vakıf dinî, sosyal ve ekonomik alanlarda faaliyet yürütmekteydi. Paraya dayalı yapıları nedeniyle vakıflar suistimale her zaman açık kurumlardı. Bu nedenle, vakıflara ait her türlü işlemler, gelir ve gider kayıtları, Osmanlı merkezi idaresi tarafından katı bir denetim/teftişe tabi tutulmaktaydı.

Karmaşık bir yapıya sahip olan vakıf teftişleri olağan ve olağanüstü olmak üzere iki türlüydü. Olağan teftişler kadılar tarafından mutat/periyojik olarak yürütülürdü. Olağanüstü teftişler ise takvime uyulmadığı veya herhangi başka bir sorunun yaşandığı hallerde resen alınan kararlarla gerçekleştirilirdi.

Bu çalışmada, vakıflarda yaşanan aksaklık ve usulsüzlükler ele alınacak, teftişlerin sebepleri ve çeşitleri hakkında tespitler yapılacaktır. 16. yüzyıl sonunda özel yetkili Evkaf-ı Haremeyn Müfettişliği'nin teşekkülü ile başlayan ve vakıflarda 19. yüzyıl ortalarına kadar süren idari değişimin nedenleri ve arka planı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Vakıf, teftiş, nazır, dariüssaade ağası, usulsüzlük, yolsuzluk, Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği.

Giriş***

Selâm verdüm rüşvet degüldür deyu almadılar,
hüküm gösterdüm fâ'idesüzdür deyu mültefit olmadılar.
Egerçi zâhirde sûret-i itâ'at gösterdiler ammâ zebân-ı hâl

* Makalenin geliş tarihi: 10.09.2019 / Kabul tarihi: 27.11.2019

** Dr., İSAM Kütüphanesi, yildizk@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-0781-3576>)

*** Makalenin ilk halini okuyup değerli görüş ve eleştirilerini esirgemeyen hocam İsmail E. Erünsal'a ve bu çalışmanın ortaya çıkmasında katkısı bulunan Bülent Arı'ya teşekkür ederim.

ile cemf'-i suâlîme cevâb verdiler. Dedüm yâ eyyüha'l-ashâb bu ne fî'l-i hatâ ve çîn-i ebrûdur, dediler muttasıl 'âdetümüz budur... Dedüm berâtumun mazmûnu niçün sûret bulmaz? Dediler zevâyiddür husûlî mümkün olmaz. Dedüm böyle evkâf zevâyidsüz olur mu? Dediler zarûriyyât-ı âsitâneden ziyâde kalursa bizden kalur mu? Dedüm vakıf mâlin ziyâde tasarruf etmek vebâldür. Dediler akçemüzle satun almışuz bize helâldür. Dedüm hisâb alsalar bu sülûkünüzün fesâdı bulunur. Dediler bu hisâb kıyâmetde alınur. Dedüm dünyâda dahi hisâb olur zîrâ haberin işitmişüz. Dediler andan dahi bâkümüz yokdur kâtibleri râzı etmişüz.

Gördüm ki suâlûme cevâbdan gayrı nesne vermezler ve bu berât ile hâcetüm revâ görmezler...

(Fuzûlî'nin *Şikâyetnâme*'sinden).¹

İslâm öncesinde de varlığı bilinen vakıflar² Osmanlı'da dinî, sosyal ve ekonomik hayatın merkezinde yer alan, idarî açıdan bağımsız kurumlardı.

¹ Abdülkadir Karahan, "Fuzûlî'nin Mektupları I", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, II/3-4, İstanbul 1948, 256.

² Vakıf konusunu hubs, zekât, sadaka, vasiyet, miras, hibe, hediye, hayırseverlik çerçevesinde tartışan ve vakfın İslâm fikhundaki köklerini ekoller açısından değerlendiren çalışmalar için bk. Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara 1942, 1-35; Joseph Schacht, "Early Doctrines on Waqf", 60. *Doğum Günü Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 1953, 443-452; Moshe Gil, "The Earliest Waqf Foundations", *Journal of Near Eastern Studies*, 57/2, Chicago 1998, 125-140; Randi Carolyn Deguilhem-Schoem, *History of Waqf and Case Studies from Damascus in Late Ottoman and French Mandatory Times*, Doktora Tezi, New York University, New York 1986, 49-80; John Robert Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Brill, Leiden 1986, 5-20; Norbert Oberauer, "Early Doctrines on Waqf Revisited: The Evolution of Islamic Endowment Law in the 2nd Century AH", *Islamic Law and Society* 20/1-2, Leiden 2013, 1-47; Çok daha kapsamlı ve etkileyici bir inceleme için bk. Peter C. Hennigan, *The Birth of a Legal Institution: The Formation of the Waqf in Third-Century A.H. Hanafî Legal Discourse*, Brill, Leiden 2004, 50-106; Murat Çizakça, *İslam Dünyasında Vakıflar*, çev. Elif Süreyya Genç, Karatay Üniversitesi Yayıncılık, Konya 2017, 14-15; Vakıf kurumunun Roma/Bizans kökleri üzerine önemli bir çalışma için Murat Çizakça, "Philanthropic Foundations in

Buna karşılık vakıflardaki bütün faaliyetler vakfiye ve kanunlara dayanmak ve dolayısıyla hukuka uymak durumundaydı. Bu amaçla, vakıfların kuruluşu da dahil olmak üzere gerçekleşen her türlü işlem devletin bilgisi dairelerinde yürütülürdü. Bütün bu işlemler, farklı kanallarla ayrıca da teftiş edilirdi.

Vakıf teftişlerinin aktörleri içeriden dışarıya doğru mütevellî, nazır ve kadı (hâkim) şeklinde sınıflandırılabilir. Mütevellî, vakıfla ilgili bütün işlemlerin baş yürütücüsü olarak aktif bir konumda yer alırdı. Eğer vakfın bir nazırı varsa mütevellî ona tabi olurdu. Nazırın onaylamadığı herhangi bir işlemde mütevellînin karar yetkisi bulunmazdı.³ İslâm tarihinde kadim bir geçmiş bulunan nazır, vakfın iç hukuk ve işleyişinden sorumlu olan, atama yetkisine sahip en üst idari makamı işgal ederdi. Bir anlamda nazır, iç denetlemeden sorumlu amirdi. Büyük vakıfların nezareti genellikle darüssade ağası, şeyhülislâm, kazasker, sadrazam gibi yüksek rütbeli kimselere bırakılmıştı.⁴

Kadı ise, vakfın işleyişine devlet adına müdahil olan denetleyici mekanizmanın ilk ayağını oluştururdu. Bir vakfın kurulabilmesi için kadının onayı şarttı. Vakfın yürüttüğü bütün işlemler kadıya tescil ettirilirdi. Vakıfla ilgili herhangi bir meselede kanunlara göre hükmetme görevi kadıya aitti. Teftiş ve denetlemeler, vakıfların bulunduğu yerlerde kadılar ve merkezdeki muhasebe kalemleri üzerinden yürütülmekteydi. Bütün mütevellîler, işlemlerini şeffaf bir şekilde görmek zorundaydılar. Nazırın bilgisi dahilinde gerçekleşmiş olsa dahi kadıya tescil ettirilmeyen işlemler resmîyet kazanmazdı. Bundan dolayı, vakıfların mali veya idari her türlü işleri ile ilgili olarak merkezi yönetimin talimat ilettiği yetkililerin başında kadılar gelmekteydi. Vakıfların yıllık gelir gider dökümlerini ayrıntılı olarak belgeleyen muhasebeleri de bizzat kadılar tarafından görülürdü. Vakıfların tescil edilen

---

Roman/Byzantine and Ottoman Empires: A Study in Continuity and Change", *Festschrift for Olga Katsiardi* (yayınlanacak). Çalışmanın web yayını için bk. https://www.academia.edu/37437185/_Philanthropic_Foundations_in_Roman_Byzantine_and_Ottoman_Empires_A_Study_in_Continuity_and_Change_to_be_published_in_the_Festschrift_for_Olga_Katsiardi (Erişim Tarihi: 30.11.2019).

³ Ömer Hilmi Efendi, *İthâf'ül-Ahlâf fî Ahkâm-il Evkâf*, VGM, Ankara 1977, mesele 327, 93. Her vakfın nazır yoktu. H. Yüksel, incelediği 313 vakfın sadece 139'unda nazır bulunduğunu tespit etmektedir. Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas 1998, 64.

⁴ F. Köprülü, "Vakıf Müessesesinin", 14.

yıllık muhasebe defterleri incelenmek üzere kadılar tarafından merkeze ulaştırılırdı. Bütün bunlar olağan/mutat/periodyik teftiş ve denetlemeler kapsamında gerçekleşmekteydi.

Vakıf idaresi ve denetimi, sorumluluk dağılımındaki genişlik ve çeşitlilik dolayısıyla çok dağınık bir vaziyet arz etmekteydi. Mutat/periodyik denetlemelere rağmen söz konusu dağınıklığın tabiatı gereği vakıflarda azımsanmayacak ölçüde usulsüzlük ve yolsuzluk yaşanmaktaydı. Bu tür durumlarda özel emirlerle başlatılan denetlemeler olağanüstü teftişler olarak yerine getirilirdi.

Vakıf idaresindeki bu dağınıklığın giderilmesi ve sistemin toparlanması için öncelikle teftişlerin kurumsallaşması gerekli görülmeye başlamıştı. Vakıfların denetim ve kontrolü için yüksek makamlardaki devlet adamlarının nazır atanması bu sürecin ilk adımlarını teşkil etmişti. Bu kapsamdaki ilk hamle 16. yüzyılın sonlarında, ikincisi de 17. yüzyılın ilk yarısında yapıldı ve hususi mahiyette iki mahkeme ortaya çıktı. Birinci mahkeme, başlıca görevi darüssaade ağasının nazır⁵ olduğu selatin vakıfları ve Haremeyn vakıflarının hukuki işlemlerini yürüten "Evkaf-ı Haremeyn Müfettişliği", ikincisi ise İstanbul'daki vakıfların mali işlerini takip eden "Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi" idi.

Bütün vakıfların hukuki işlemleri ilk dönemlerde her mahkeme tarafından görülebilmekteydi. Evkaf-ı Haremeyn Müfettişliği'nin kurulmasıyla darüssaade ağası nezaretindeki selatin ve Haremeyn vakıfları, karmaşık işleyen bu yapının dışına çıkarıldı. Böyle bir ayrıma gidilmesinin bir nedeni, söz konusu vakıfların büyük varlık ve gelirlere sahip olmasıydı. Buna karşılık Müfettişlik Mahkemesi diğer mahkemeler gibi, vakıfların tamamının hukuki muamele ve teftişlerini görme yetkisine de sahipti. Darüssaade ağaları tarafından kurulmuş olan vakıflar da bu kapsamdaydı.⁶ II. Mahmud dön-

⁵ Darüssaade ağası bütün Harem ağaları, Eski ve Yeni saray tebardarları (Sarây-ı Cedîd, Sarây-ı Atfık) ve kozbekçileri, Haremeyn görevlileri, selâtin, vüzerâ, darüssaade ağalarına ait vakıf görevlilerinin amiriydi. Bk. Ülkü Altındağ, "Dârüssaâde," *DİA*, 9, TDV, İstanbul 1994, 1'den naklen TSMA, nr. E 449/39, 7014/31-32.

⁶ Osmanlı'da saray hadım ağalarının (darüssaade ağaları) mimari hamilikleri hakkında önemli bir çalışma için bk. Ayşe Ezgi Dikici, *Obscure Roots, Solid*

minde Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıyla Mahkeme'nin ismi "Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği"ne dönüştü. Vakıflara özel kurulan ikinci mahkeme olan Evkaf Muhasebeciliği ise, İstanbul kadısına bağlı bir naiplik mahkemesi idi.

İsimleri geçen hususi mahkemeler, vakıf idaresini merkezileştirme çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. 19. yüzyılda Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulması, vakıf idaresindeki toparlanma sürecinin nihai merhalesini temsil etmekteydi. Bu bağlamda, söz konusu mahkemelerle başlayan ve Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin teşekkülü ile neticelenen merkezileşme ve kurumsallaşma sürecindeki kritik evrelerin incelenmesi, Osmanlı vakıf tarihine katkı sağlaması bakımından önemli görülmektedir.

Osmanlı'da Vakıflar ve Haremeyn Vakıfları

Her vakfın kendine özgü idari şart ve kuralları vardı. Bu kuralların belli bir üslupta düzenlenilerek bir hâkime/kadıya tescil ettirilmesi ile vakıf resmiyet kazanırdı.⁷ Kadı sicillerine işlenen ve vakfiye adı verilen bu kayıtlarda sıralanan söz konusu şartlar, her vakfın bağlı bulunduğu kaideleri teşkil ederdi. Vakıfların idaresinde ve her türlü hukuki meselede vakfiye şartlarına uyulması zorunluydu.

İmparatorluğun hemen her bölgesinde vakıflara ait çok sayıda köy, mera, mezra, ev ve dükkân gibi maddi getirisi olan gayrimenkuller bulunmaktaydı. Buralardan sağlanan gelirlerle çeşitli hizmetler veren vakıfların zaafa uğraması toplumsal ve ekonomik düzenin de olumsuz etkilenmesine yol açabilmekteydi. Mevcut dengenin korunması için gelirlerin aksamaması şarttı. Bu nedenle, mutat/periyodik teftiş ve denetlemelere

---

Foundations: Comparative Study on the Architectural Patronage of Ottoman Court Eunuchs, Yüksek Lisans Tezi, Koç Üniversitesi, İstanbul 2009; Darüssaade ağalarının vakıfları hakkında örnekler ve değerlendirmeler için bk. Jane Hathaway, "The Economic and Charitable Activities of the Ottoman Chief Harem Eunuch (Darüssaade Ağası) in the Ottoman Provinces", *History from Below: A Tribute in Memory of Donal Quataert*, ed. Selim Karahasanoğlu - Deniz Cenk Demir, Bilgi University, İstanbul 2016, 199-205; Darüssaade ağalarının yükselişini inceleyen bir çalışma için bk. Yıldız Karakoç, *Palace Politics and the Rise of the Chief Black Eunuch in the Ottoman Empire*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2005.

⁷ Ebussuud'un ilgili fetvası için bk. M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları: Kanunî Değerinde Osmanlı Hayatı*, Gonca Yay., İstanbul 2009, 110.

azami özen gösterilirdi. Denetleme işini, imparatorluk genelindeki bütün kadı/şer'iyeye mahkemeleri periyodik olarak yürütmekteydiler. Vakıfların diğer hukuki işlemleri de aynı mahkemeler tarafından görülmekte, bütün işle-yiş ise merkezi idare tarafından takip edilmekteydi.

Vakıf kurma sadece belli bir sınıf veya zümreye mahsus değildi. Herkes isteği doğrultusunda, maddi imkânları nispetinde bir vakıf kurabilirdi. Bu ortamın sağladığı bir sonuç olarak, başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun hemen her bölgesinde küçük veya büyük binlerce vakıf kuruldu. Vakıf sahipleri veya onların nesillerine sağladığı maddi getiri yanında umulan manevi karşılık da bunda etkili oldu. Küçük vakıflar, mütevazı varlık ve gelirlerle sahipti. Padişahlar, valide ve hanım sultanlar, vezirler, paşalar ve diğer seçkin kimselere ait olanlar ise gayrimenkul ve gelir bakımından çok daha zengindi.

Kurumsal açıdan anonim bir özelliğe sahip olan Haremeyn Vakıfları en büyük vakıf kategorisindeydi.⁸ Söz konusu vakıfların muhasebe işlerini takip eden özel bir büro kurulmuştu.⁹ Gelirleri, nihai olarak Mekke ve Medine'ye hasredilen müstakil yüzlerce vakfın Haremeyn Vakıfları'na ilhakı ile bu kurum her geçen gün daha da genişlemekteydi.¹⁰ Haremeyn Vakıfları'na dahil/ilhak edilen vakıflar, artık vakıf kurucularının isimleri ile anılmazlardı. Medine-i Münevvere isminin, Haremeyn'in müteradifi olarak kullanıldığı da olurdu.

Tarihsel açıdan Osmanlı öncesine dayanmakta olan¹¹ ve tamamen hayır hizmeti sunan Haremeyn Vakıfları'na Osmanlı padişahları tarafından da özel

⁸ Haremeyn'e yıllık olarak gönderilen meblağlar hakkında bir değerlendirme için bk. Mustafa Güler, *Osmanlı Devlet'inde Haremeyn Vakıfları (XVI. – XVII. Yüzyıllar)*, TATAV, İstanbul 2002, 203-205.

⁹ Oktay Güvemli - Batuhan Güvemli, "Osmanlı Kayıt Kültüründe Vakıf Muhasebesi ve Devlet Muhasebe Sistemi", *Vakıflar Dergisi*, 46, Ankara 2016, 11.

¹⁰ Müellifi bilinmeyen *Kitab-ı Müstetâb* isimli eserde 1620'li yıllara kadar Haremeyn Evkafı'ndan Darüssaade hazinesine yıllık bir milyon akçeden fazla miktarda paranın girdiği ifade edilmektedir. Bk. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hurzü'l-Mülûk*, TTK, Ankara 1988, 20. Haremeyn Vakıfları'nın gelirleri hakkında 16 ve 17. yüzyıllardaki farklı dönemlere ait bilgiler için bk. Güler, *Haremeyn Vakıfları*, 223-225.

¹¹ Genel bilgi için bk. Güler, *Haremeyn Vakıfları*, 29-40.

bir önem verildi.¹² Osmanlı dönemi Haremeyn Vakıfları'nın gelişiminde belli başlı bazı vakıfların katılımı ön plandaydı. Bunlar, Memlükler tarafından kurulmuş olan Deşîsetü'l-Kübrâ,¹³ Hürrem Sultan'ın kurduğu Hasekiye, III. Murad tarafından kurulmuş olan Muradiye, IV. Mehmed'in kurduğu Muhammediye ve II. Ahmed'in kurduğu Ahmediye vakıflarıdır.¹⁴

Haremeyn Vakıfları'nın en belirgin özelliklerinden biri yeni katılımların sürekliliği idi. Şöyle ki, zürri vakıf sahiplerinin önemli bir kısmı kurdukları vakıflarını nesilleri kesildikten sonra Haremeyn'e şart etmekteydiler. Müstakil olarak hayatiyetini sürdüren bu vakıflar sırası geldiğinde (vâkıfın nesli kesildiğinde veya vakıf çalıştırılmaz hale geldiğinde) Haremeyn Vakıfları çatısı altında toplanmaktaydılar. Bu işlemlerden Haremeyn Vakıfları mütevellileri sorumluydu. Takibi oldukça zor olan bu süreçler kısaca şöyle gerçekleşirdi. Vakıf sahibi vefat eder, nesli kesilir, vakfın şart edildiği hiçkimse hayatta kalmaz, bu noktada Haremeyn Vakıfları mütevellisi devreye girerek mahkeme aracılığı ile vakıf yerin ilhakını sağlardı. Eğer vakıf yer, yangın veya bakımsızlık gibi nedenlerden dolayı artık işlemeze hale gelmişse vakıf sahiplerinin rızaları ve kararları ile Haremeyn'e doğrudan ilhak da olunabilirdi. İlhak edilecek vakfa ait varlıkların öncelikle eksiksiz tespiti ve sonrasında zaptedilmesi şeklinde gerçekleşen bu işlem büyük bir dikkat gerektirmekteydi. Haremeyn Vakıfları'na katılan vakıflarla ilgili Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği sicillerinde yer alan önemli sayıdaki kayıtlar, ilhak süreçlerine gösterilen dikkatin bir tazahürü olmalıdır.¹⁵

¹²Ş. Tufan Buzpınar - Mustafa S. Küçükaşçı, "Haremeyn", *DİA*, 16, TDV, İstanbul 1997, 153-154.

¹³Haremeyn fukarasına verilmek üzere Mekke ve Medine imaretlerinde pişirilen çorba olan deşîşe ile ilgili genel bilgi için bk. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Deşîşe", *DİA*, 9, TDV, İstanbul 1994, 214-215; Deşîşe vakıfları için ayrıca bk. Güler, *Haremeyn Vakıfları*, 172-78

¹⁴Stanford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt: 1517-1798*, Princeton University Press, Princeton 1962, 269-270.

¹⁵Fatma Hatun Vakfı'na ait değişik yerlerdeki evlerin ilhakı ile ilgili kayıtlar için bk. Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Şer'iyeye Sicilleri (EHM ŞS), 48, 190/3, 219/1, 223/1, 227/1, 273/2-3 (1062/1651); Mustafa b. Mehmed Vakfı'na ait olup üç yıldır vakıf sahiplerinden kimsenin ortada bulunmaması üzerine boş kalan bir arsanın ilhak kaydı için bk. EHM ŞS, 54, 146/1 (4 Z 1073/10 Temmuz 1663).

Olağanüstü Teftişler ve Müfettişler

Vakıfların kiralama, görevlendirme, tamir gibi her türlü idari ve mali işlerini denetleyen ve onaylayan yetkili merci kadı mahkemeleri idi. Teftişin başlıca amaçları, vakıfların doğru idare edilmesi, vakıf haklarının korunması ve kurumsal devamlılığın sağlanmasıydı.¹⁶ Vakıfların idaresinde karar mekanizması sadece mütevellilere bağlı olarak çalışmaz, hukuki otorite olarak kadının onayı mutlaka alınır. Zira, işlemlerin resmiyet ve hukukilik kazanabilmesinin tek yolu buydu.¹⁷ Vakıfların bütün mali ve idari işlemleri, bağımsız mahkemeler marifetiyle alenileşip şeffaflaşırken, idari sorumluluk da bu sayede paylaşılmış olurdu. Ortaya çıkan idari veya mali meselelerde, karar verici hukuki otorite yine kadı idi. Merkezi yönetim, vakıflarla ilgili herhangi bir şikâyeti kadı/mahkeme üzerinden inceletir, gerektiğinde de bilirkişilere olağanüstü teftişler yaptırırdı. Şikâyetlerin ana temasını idari bozukluklar, usulsüzlükler ve yolsuzluklar oluşturmaktaydı.

Küçük veya büyük bütün vakıflara ait gayrimenkullerin idaresi ve gelirlerin tahsili için ilgili yerlerde mütevelliler bulunmasına karşılık, usulsüzlükler nedeniyle gelirlerin eksiksiz toplanması her zaman mümkün olmazdı.¹⁸ Diğer taraftan, usulsüzlük ve yolsuzluklarla ilgili olarak merkeze iletilen şikâyetlerin odağında çoğunlukla mütevelliler yer almaktaydı.¹⁹

¹⁶ 1589 yangını sonrasında bazı vakıf yerlerin satıldığı ve bazılarının da mukataaya verildiği bilgisinin araştırılması emri de İstanbul kadısına yazılmıştı. 66 Numaralı (H.997-998/M.1589-1590) *Mühimme Defteri (İnceleme-Metin)*, haz. Reyhan Aytac, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2014, 78/126 (20 Za 997/30 Eylül 1589). Bk. EK-1.

¹⁷ İslâm tarihinin bütün dönemlerinde görülen vakıf teftişlerinin niteliği ve evveliyatına dair doyurucu bilgiler için bk. Köprülü, "Vakıf Müessesesinin", 14-22.

¹⁸ Kanuni Vakfı'nın alacaklarının tahsili hakkındaki emirler için bk. 7 Numaralı *Mühimme Defteri: (975-976/1567-1569): Özet-Transkripsiyon-İndeks*, yay. haz. Hacı Osman Yıldırım vd., BOA, Ankara 1999, III, 2633/340-341 (22 C 976/12 Aralık 1568); 55 Numaralı *Mühimme Defteri*, haz. Musa Günay, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 1996, 220/150, 223/151, 249/166-167, 273/188 (M-Ra 993/Ocak-Mart 1585); 66 Numaralı *Mühimme*, haz. Aytac, 33/97, 321/262-263 (Za 997-R 998/Eylül 1589-Şubat 1590).

¹⁹ Vakıflardaki yolsuzlukları örneklendiren derleme bir çalışma için bk. Mehmet İpşirli, "Osmanlı Vakıflarında İdarî Bozukluklar ve Mütevellî", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan: Tarih*, haz. Hatice Aynur, Bilgin Aydın, M. Birol Ülker, Ülke Armağan Yayınları, İstanbul 2014, I, 387-404; Vakıflardaki

Şikâyet sahipleri, vakıfta gördükleri usulsüzlük veya aksaklığı merkeze bildirerek, yapılacak teftişe öncülük etmiş olurlardı. Durumun yerinde incelenmesi için de merkez tarafından ya ilgili kadıya teftiş görevi verilir veya dışarıdan bir müfettiş görevlendirilirdi.

Mütevelliler, yıllık gelir gider muhasebelerini sicile işlenmek ve merkeze gönderilmek üzere buldukları yerdeki kadıya aktarırlardı.²⁰ Bunlar mutaat ve periyodik teftişler kapsamındaydı. Bu takvim aksadığında veya muhasebe kayıtlarıyla ilgili herhangi bir şüphe belirdiğinde kadılardan muhasebe defterlerini merkeze göndermeleri her an istenebilirdi.²¹ Takvime uymadığı veya yolsuzluk yaptığı düşünülen mütevellilerle ilgili olarak da durumlarına göre farklı işlemler yapılabilirdi. Örneğin, Lala Mustafa Paşa'nın Şam Kunaytara'da bulunan vakıfları mütevellisi, muhasebesi görülmek istendiğinde "vilâyet kadıları muhâsebelerim görüp imzâ etmişlerdir" diyerek teftişe karşı çıkmıştır. Bir buçuk milyon akçeden fazla bakiye sorulduğunda ise "re'âyâ zimmetindedir" diyerek olayı savuşturmak istemesi üzerine durumun yerli yerinde incelenmesi için bir müfettiş gönderilmiştir.²²

Vakıf muhasebelerinin uzun yıllar görülememiş olması da başta mütevellileri ilzam eden usulsüz bir durum olarak kabul edilirdi. Bu durumdaki görevliler şüpheli addedilir ve beliren şüphenin izale edilmesi için olağanüstü teftiş kaçınılmaz hale gelirdi. Yapılan işlemlerde şüpheli maddeler ayrı ayrı incelenirdi. Her vakanın durumuna göre teftiş geniş tutulur veya sınırlandırılırdı. Teftiş, muhasebenin görülmediği veya merkeze bildirilmediği zaman aralığına mahsus olabileceği gibi, şüpheli mütevellinin göreve başlamasından itibaren olan dönemi de kapsayabilirdi.

---

yolsuzluklar konusunda bir başka genel değerlendirme için bk. Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK, Ankara 2003, 192-196.

²⁰ Kudüs'te Haseki Sultan Vakfı'nın gelmeyen muhasebe defterlerinin incelenmesi için Medine kadısına yazılan emir için bk. *55 Numaralı Mühimme*, haz. Günay, 349/237-238 (7 Za 993/31 Ekim 1585). Bk. EK-2.

²¹ Bursa'da Yıldırım Bayezid Evkafı mütevellisinin teftişi için padişahlar Orhan, I. Murad ve II. Murad Vakıfları kâtiplerinin vakıf müfredat defterleri ile İstanbul'a gönderilmesine dair Bursa kadısına yazılan emir için bk. *XLIX Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil - Metin)*, haz. Hasan Yıldız, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1996, 505/232 (6 B 991/26 Temmuz 1583).

²² *55 Numaralı Mühimme*, haz. Günay, 334/228-29 (26 S 993/27 Şubat 1585).

Müfettişlerden, mütevellilerin bütün “mahsul ve masrafları”, “muhâsabeleri görülmemiş eyyâmı” ve “bir def’a görülüp meşkûk ve şüpheli olan mevâdd”ın incelenmesi istenebilirdi.²³

Beliren şüpheye bağlı olarak önceki yıllara ait muhasebeler de görülebilirdi.²⁴ Hatta, Bursa ve Edirne’de Haremeyn’e vakfedilen yerlerde herhangi bir yolsuzluk olup olmadığını tespit etmek amacıyla son otuz yıllık sicil kayıtlarının istenmesi gibi istisnai teftiş usulleri de benimsenebilirdi.²⁵ Bazen de müteveli ve nazırın, vakfı ortak bir şekilde dolandırdıkları olurdu.²⁶ Diğer taraftan, seleflerinin hesabı halihazırdaki mütevellilerden sorulamazdı.²⁷

Kendisini mültezim gibi göstererek vakıflara ait vergileri toplayan kimseler çıkabildiği gibi,²⁸ usulsüzlük ve yolsuzlukların failleri bizzat kadılar da olabiliyordu.²⁹ Kadılardan, vakıf mültezimlerinin işlerine karışanlar olduğunda bu sefer de onlara yetki sınırlarını hatırlatan emirler gönderilirdi. Örneğin, Hatice Sultan Vakfı görevlisine usulsüz olarak bazı müdahalelerde bulunan Vize kadısına, zamanı geldiğinde muhasebesini görmek dışında vakfa karışma hakkı bulunmadığını bildiren uyarı emri şöyleydi:

²³ 55 Numaralı Mühimme, haz. Günay, 274/189, 349/234-238, 376/254-256 (Ra-Za 993/Mart-Ekim 1585); 66 Numaralı Mühimme, haz. Aytaç, 199/196-97 (28 M 998/7 Aralık 1589).

²⁴ Ömer Hilmi, *İthâf’ül-Ahlâf*, mesele 310, 90.

²⁵ 7 Numaralı Mühimme Defteri: (975-976/1567-1569): *Özet-Transkripsiyon-İndeks*, yay. haz. Hacı Osman Yıldırım vd., BOA Yay., Ankara 1998, I, 15/9 (9 B 976/7 Ocak 1569). Bk. EK-3.

²⁶ 72 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1002-1003) (vr. 1-230): *İnceleme-Metin*, haz. Abdullah Tanrıvermiş, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2014, 409/301 (13 N 1002/2 Haziran 1594). Bk. EK-4.

²⁷ Ömer Hilmi, *İthâf’ül-Ahlâf*, mesele 311, 90.

²⁸ Halep bölgesinde vakıf reayadan hukuksuz vergi toplayan kişinin yakalanması ve tahrir emirleri için bk. 66 Numaralı Mühimme, haz. Aytaç, 25/92-93, 499/363 (29 L 997/10 Eylül 1589; 8 R 998/14 Şubat 1590).

²⁹ Kudüs kadısının devlet ve vakfa ait inşaat malzemesi ile kendine ev yapması hakkındaki teftiş emri için bk. 7 Numaralı Mühimme, haz. Yıldırım vd., III, 2159/96-97 (23 Ra 976/15 Eylül 1568); Çankırı kadısının müteveliye karşı haksız tavrı ile ilgili kayıt için bk. 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618): *Özet, Transkripsiyon, İndeks ve Tıpkıbasım*, yay. haz. Hacı Osman Yıldırım vd., BOA Yay., Ankara 2000, 48/31-32 (15 Z 1026/14 Aralık 1617).

senin âmîle dahl ü ta'arruzun aslı yoktur mütevellisinin muhâsebesi görölmek lâzım geldikde zamâniyle muhâsebelerin görmektir, buyurdum ki vardıkda evkâf-ı mezkûrenin muhâsebesi görölmek lâzım geldikde mütevellisi ile görüp aslâ evkâf-ı mezkûre âmiline dahl ü ta'arruz etmeyip iltizâm eylediği karye zabt ve tasarrufuna karışmayasın, arza muhtâc olanı yazıp bildiresin³⁰

Vakıflara ait arazilere ve buraları tasarruf eden reyaya ehl-i örfün de müdahale hak ve yetkisi yoktu. Buna karşılık, sipahilerin vakıf yerlere olan müdahalesine de rastlanırdı.³¹ Böyle bir olayın yaşandığı Rumeli'nde Haremeyn Vakıfları'na ait yerlerdeki reyadan bir kısmı dağılmış, buldukları yeri terk etmiş ve vakıf zarara uğramıştı.³²

Olağanüstü teftişler, sorunun tespiti ve çözümlenmesi için yürütülecek hukuki sürecin en önemli aşamasını teşkil etmekteydi. Müfettişlerden, teftişin yerli yerinde yapılması, ilgili kişilerin mahkemeye çıkarılmaları, kimsede vakıf mal veya parasının bırakılmaması, kimsenin kayırılmaması ve arzu gerektiren bir durum varsa mutlaka yazılması gibi görevler istenmekteydi. Diğer taraftan, vakıf yönetiminde vakfiyeye aykırı durumların tespiti, gelirlerin doğru yerlere harcanmasının temini, vakfın zarara uğratılmaması, vakıf mallarının ederinden düşük fiyatlara kiralanmaması gibi konular da bu tür teftişlerin genel amaçları arasındaydı.³³

Tespit edilebilen en erken tarihli vakıf teftişi örneği II. Bayezid dönemine aittir. Bursa'daki kadılara gönderilen bir emirde Haremeyn Vakıfları müteveli, cabi ve diğer çalışanlarının vakfa zararları olduğunun bildirilmesinden bahisle mütevellilerin her yıl gelerek vakıf muhasebesini

³⁰ 21 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin), haz. Sıtkı Çelik, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1997, 554 (9 Za 980/13 Mart 1573).

³¹ Farklı örnekler için bk. 7 Numaralı Mühimme, yay. haz. Yıldırım vd., III, 2334/188-189 (3 Ca 976/24 Ekim 1568); 72 Numaralı Mühimme, haz. Tanrıvermiş, 29/22-23, 397/294 (17 Za 1002/4 Ağustos 1594; 12 Ca 1002/3 Şubat 1594).

³² EHM ŞS, 1, 183a/1 (1 Za 1034/6 Ağustos 1625).

³³ Şam'da ilgisiz kişilere verildiği anlaşılan Haremeyn'e ait gelirlerle ilgili yazılan emir için bk. 29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576) (Tahlil-Özet-Transkripsiyon), haz. Gülay Kahveci, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1998, 515/269 (25 Za 984/23 Şubat 1577). Bk. EK-5.

kadıya arz etmesi, bu muhasebelerin kadıların mühürlü defterlerine işlendikten sonra Divan'a gönderilmesi istenmekteydi.³⁴ Yine II. Bayezid döneminde, Fatih Sultan Mehmed Vakfı'nın Anadolu'daki üç yıllık gelirlerinin tespiti, müteveli, cabi, kâtip ve diğer vakıf çalışanlarının teftişi, şikâyet konusu olan meseleler varsa bunların muhakeme edilmesi konularında Kütahya kadısına bir teftiş emri yazılmıştı. Belgede ayrıca, söz konusu vakfın İstanbul'daki çalışanlarının teftişi için daha önce bir hüküm yazıldığı da belirtilmekteydi.³⁵

Muhtemel bir zarar ve kaybı önlemek için vakıf köylerin sınır bilgilerinin tahrirlerle güncellenmesi de teftişlerin bir ayağını teşkil etmekteydi. Bu görevle vazifelendirilen kişiye gerekli hüküm yazılırken, bir taraftan da ilgili bölgedeki kadılara emirler çıkarılırdı.³⁶ Vakıf tahrirlerinin, timar tahrirlerinde olduğu gibi, devlet katındaki değeri büyüktü. Teftişler sırasında kılavuz işlevi gören bu tahrirler, vakıfların sahip olduğu arazi ve diğer her türlü geyrimenkulün tespitini mümkün kıları. Ö. L. Barkan ve E. H. Ayverdi'ye göre vakıf tahrirleri, devletin 16. yüzyılda düzenli aralıklarla yaptırdığı arazi ve nüfus tahrirlerine benzemektedir. Bir vakfın kuruluş şart ve amacına göre işleyiş tarzları ve mali durumları bu tahrirler üzerinden tespit edilmekte ve varsa yolsuzlukların ortaya çıkarılması mümkün olmaktadır.³⁷ Hüdavendigâr, Karesi ve Aydın sancaklarında bulunan Haremeyn, selatin ve diğer vakıfları tahrir görevi verilen fakat, bu işi bitirmemişken Osmanlı-Avusturya Savaşı'na gitmek isteyen İbrahim isimli kâtime III. Murad şöyle hitap etmekteydi:

Hâlâ me'mûr olduğun hizmeti itmâma erişdirmedin
südde-i sa'âdetime gelip sefere gitmek murâd eylediğinde

³⁴ Bursa Şer'iyye Sicili, no: A-7, vr. 62b (10 N 893/18 Ağustos 1488). Bk. EK-6. Bu kayıttan şu eser vasıtasıyla haberdar oldum: Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1990, II, 140-141.

³⁵ İlhan Şahin - Feridun Emecen, *Osmanlılarda Divân - Bürokrasi - Ahkam: II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul 1994, hk. 309 (Z 906/Haziran 1501).

³⁶ Sınır karışıklıkları ve tahrirleri konusunda bk. 7 *Numaralı Mühimme*, yay. haz. Yıldırım vd., III, hk. 2231/132, 2232/133 (17 Ra 976/9 Eylül 1568); 72 *Numaralı Mühimme*, haz. Tanrıvermiş, 29/22-23 (17 Za 1002/4 Ağustos 1594); 89 *Numaralı Mühimme Defteri*, haz. Eren Bahri Gök, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2003, hk. 84/60-61 (20 Ş 1052/13 Kasım 1642).

³⁷ Ö. Lütfi Barkan - E. Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul 1970, V.

hizmet-i mezbûre dahi mühimmâtdan olmağın Vezîria-zam Serdâr Sinan Paşa tarafından sefere varmayıp hizmet-i mezbûrede olmak için emr-i şerîfim verilmeğın ol emr-i şerîfim mücebince sefer-i mezbûra varmayıp varıp tahrîr hizmetin itmâma erişdirmek emr edip buyurdum ki, vusûl buldukda te'hîr etmeyip müşârün-ileyh serdâr-ı zafer-şî'ârım tarafından verilen hük-m-i hümâyûnum mücebince varıp tahrîr hizmetin itmâma erişdiresin.³⁸

Devlet yönetiminde önemli bir konum elde ettikten sonra uhdesine büyük vakıfların nazırlığın alarak ekonomik olarak da bir güce kavuşan darüssaade ağası,³⁹ vakıfların sorunları hakkında padişaha arzihal sunabilir ve olağanüstü teftiş yapılmasını sağlayabilirdi. Bu sorunlar alacak tahsili, uzun yıllar muhasebenin görülmemiş olması, mütevellinin yaptığı düşünölen yolsuzluklar olabilirdi.⁴⁰ Hatta ileriki tarihlerde darüssaade ağaları, ilgililere doğrudan da talimat gönderebilmişlerdir.⁴¹

Vakıflar hakkındaki şikâyetler, ilgili kadı veya yakın bölgeden bir başka kadıya inceletilebilir, gerektiğinde dışarıdan müfettiş de görevlendirilebilirdi. Olağanüstü teftiş görevi bir kişiye verilmekteyse de müfettişler tek başlarına çalışmazlar, yetkin bir heyet ile koordineli bir şekilde hareket ederlerdi. Yanlarında mutlaka uzman yardımcıları, bilirkişiler bulunurdu. Teftişlerin salimen yapılabilmesi için gerekli tedbirleri almak üzere beylerbeyilere de görev emri yazılırdı.⁴²

³⁸ 72 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1002-1003) (nr. 231-473): İnceleme-Metin, haz. Zafer Şahin, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2014, 697/239-240 (4 Ra 1002/28 Kasım 1593).

³⁹ Çağatay Uluçay, *Harem II*, Ankara 1971, 119.

⁴⁰ 55 Numaralı Mühimme, haz. Günay, 192/132-133, 261/178, 274/189, 292/203, 293/204 (Muharrem-Rebiülevvel 993/Ocak-Mart 1585); 66 Numaralı Mühimme, haz. Aytaç, 199/196-197, 346/275-276, 441/328, 443/330 (Muharrem-Rebiülahir 998/Kasım-Aralık 1589, Mart 1590).

⁴¹ Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa'nın Haremeyn Müfettişi, Bostancıbaşı ve Mimarbaşı'na gönderdiği bir talimatname için bk. EHM ŞS, 137, 48-49 (1157/1744). Bk. EK-7.

⁴² Kadı ve beylerbeyilere yazılan teftiş emirleri için bk. 12 Numaralı Mühimme Defteri: (978-979/1570-1572): Özet, Transkripsiyon ve İndeks, yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım vd., proje yön.: İsmet Binark, Ankara 1996, II, 909-910/116-17 (4 Ca 979/4 Ekim 1571); 7 Numaralı Mühimme, haz. Yıldırım vd., III, 2714/384 (7 B 976/26 Aralık 1568);

İlgili bölge dışından görevlendirilen müfettişler genellikle kadılık, kazaskerlik, müderrislik yapmış veya yapmakta olan ilmiye mensupları olurlardı. Örneğin, İstanbul'da Sekbanbaşı Yakub Ağa Evkafı'nın yolsuzluk yaptıkları anlaşılan eski ve yeni mütevellilerinin teftişi için eski Priştine Kadısı'na teftiş emri yazılmıştı.⁴³

Vakıfların diğer mütevellileri arasında da müfettiş tayini yapılabilirdi. Örneğin, Haseki Sultan'ın Trablusşam'daki vakıflarının olağanüstü teftişine vakfın Kudüs'teki mütevellilerinden Ömer Çavuş görevlendirilmişti.⁴⁴ Hukukçu kimliğine sahip olan bu kişilerde bazen muhasebe bilgisi de aranan bir özellik olabilirdi.⁴⁵ Müfettişler eğer bu vasfı taşımıyorlarsa, hesapların sağlıklı incelenebilmesi için teftiş heyetine defterdar ve muhasebeciler de dahil edilmekteydi.⁴⁶

Hukuk bilgisi ve ilmi yetkinlik dışında müfettişlerde aranan en temel vasıf güvenilirlik idi. İstanbul'da Haremeyn, Ayasofya ve selatin vakıflarının teftişi için 1580 ve 1583'te görevlendirilen müderris Ağazade Muhyiddin,⁴⁷

---

21 *Numaralı Mühimme*, haz. Çelik, 114, 306 (15-28 N 980/19 Ocak-1 Şubat 1573); XLIX *Numaralı Mühimme*, haz. Yıldız, 95/41-42 (4 R 991/27 Nisan 1583).

⁴³ 43 *Numaralı Mühimme Defteri (H.988 / M.1580) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi* [s. 1-108], haz. Sevilay Sakarya, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2014, 163/138 (28 R 988/7 Haziran 1580); Benzer teftiş emirleri için bk. 55 *Numaralı Mühimme*, haz. Günay, 376/254-256 (11 Ra 993/13 Mart 1585); 66 *Numaralı Mühimme*, haz. Aytaç, 204/199-200 (28 M 998/7 Aralık 1589); 346/275-76 (6 M 998/15 Kasım 1589); 72 *Numaralı Mühimme*, haz. Şahin, 495/72 (5 N 1002/25 Mayıs 1594); 85 *Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042) / 1630-1631 (1632))*: Özet, *Transkripsiyon, İndeks*, haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Ankara 2002, 673/414-415 (Ş 1040/Mart 1631); 89 *Numaralı Mühimme*, haz. Gök, 84/60-61 (20 Ş 1052/13 Kasım 1642).

⁴⁴ 55 *Numaralı Mühimme*, haz. Günay, 410/279 (27 Ra 993/29 Mart 1585).

⁴⁵ Mısır'da 1577 yılında selatin vakıflarının harcamalarının doğru yapılmadığı anlaşılınca, muhasebe görebilecek güvenilir bir kadıya teftiş yaptırması için beylerbeyine emir yazılmıştı. 29 *Numaralı Mühimme*, haz. Kahveci, 259/143-44 (5 Za 984/3 Şubat 1577).

⁴⁶ XLIX *Numaralı Mühimme*, haz. Yıldız, 233/107 (6 Ca 991/28 Mayıs 1583); 55 *Numaralı Mühimme*, haz. Günay, 220/150, 223/151, 410/279, 411/280 (M-Ra 993/Ocak-Mart 1585).

⁴⁷ 43 *Numaralı Mühimme*, haz. Sakarya, 112/114 (28 R 988/7 Haziran 1580); XLIX *Numaralı Mühimme*, haz. Yıldız, 93/40-41, 257/118-119, 326/150, 327/150 (Ra-Ca 991/Nisan-Haziran 1583); Ayrıca bk. 55 *Numaralı Mühimme*, haz. Günay, 274/189 (21 Ra 993/23 Mart 1585).

1585'te Muhyiddin'in vefat etmesi üzerine onun yerine gelen eski kazasker İvaz Efendi,⁴⁸ Bursa kadısı Şemseddin,⁴⁹ Süleymaniye müderrislerinden Muslihiddin⁵⁰ ve Zağra-i Atik eski kadısı⁵¹ müfettiş olarak tayin edildiklerinde kendilerine hitab eden emirlerde güvenilirliklerine özellikle vurgu yapılmıştı.

Darüssaade ağasına bağlı olarak kurumsal bir kimliğe kavuşan Haremeyn müfettişliğine tayinler, olağanüstü teftişlerin çoğunda olduğu gibi, müderrisler arasından yapılmıştır. Müfettişlik görevleri sonrasında daha üst başka mevkilere gelenler de olmuştur. Şeyhülislam Meşrebzade Mehmed Arif Efendi,⁵² Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım Efendi,⁵³ Vakanüvis Sahafklar Şeyhizade Mehmed Esad Efendi⁵⁴ bu müfettişlerden bazılarıdır.

Evkaf-ı Haremeyn Müfettişliği ve Evkaf Muhasebeciliği Mahkemelerinin Kurulması

Müfettişlik makamının kurumsal bir yapıya kavuşması öncesindeki olağan ve olağanüstü bütün teftişler merkezi idarenin kontrolü altında yapılmaktaydı. Kesintisiz bir dikkat ve odaklanmayı gerektiren bu denetleme işlemlerinin sağlıklı şekilde yürütülebilmesi ise gittikçe zorlaşmaktaydı. Zamanla yeni vakıflar kurulmakta, Haremeyn'e yeni ilhaklar yapılmakta ve dolayısıyla vakıf gelir ve giderleri de aynı nispette değişkenlik göstermekteydi. Ayrıca, bir vakfa ait işlemlerin farklı dönemlerde farklı müfettiş veya kadılar tarafından görülmesi teftişin takibinde sorunlara yol açabiliyordu. Bu nedenden dolayı, ilk zamanlarda her nezaretin özel müfettişleri bulunmaktaydı. Şeyhülislâm, sadrazam ve darüssaade ağasının nezaretinde bulunan

⁴⁸ 55 Numaralı Mühimme, haz. Günay, 223/151-152 (21 Ra 993/23 Mart 1585).

⁴⁹ 55 Numaralı Mühimme, haz. Günay, 186/127-128, 243/162-163 (9-29 M 993/11-31 Ocak 1585).

⁵⁰ 66 Numaralı Mühimme, haz. Aytaç, 204/199-200 (28 M 998/7 Aralık 1589).

⁵¹ 89 Numaralı Mühimme, haz. Gök, 84/60-61 (20 Ş 1052/13 Kasım 1642).

⁵² EHM ŞS, 364, 65 (13 R 1241/25 Kasım 1825); EHM ŞS, 367, 62 (13 R 1241/25 Kasım 1825); EHM ŞS, 374, 1 (13 Ş 1241/23 Mart 1826).

⁵³ EHM ŞS, 367, 31a (19 M 1239/25 Eylül 1823).

⁵⁴ EHM ŞS, 372, 76 (7 R 1243/28 Ekim 1827).

vakıfların teftişi için İstanbul, Edirne ve Bursa'da beş müfettiş görev yapıyordu.⁵⁵

Başta Haremeyn olmak üzere bütün vakıflara ayrı bir dikkat gösterilmesi zorunluluğu, idarenin daha sıkı ve tek elden yürütülmesi ihtiyacını iyice hissettirmektedir. Bu durum, İstanbul'da 16. yüzyılın sonlarına doğru darüssaade ağasının nezareti altında özel yetkili bir müfettişlik mahkemesinin kurulmasını sağladı. Evkaf-ı Haremeyn Müfettişliği adıyla teşekkül eden ve nihayet 19. yüzyılda Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği adını alıp fonksiyonları genişleyerek devam eden Mahkeme, vakıfların idari işleri ve her türlü ihtilaflarına bakan özel yetkili bir kurum olarak varlığını imparatorluğun sonuna kadar sürdürdü.

Orhan Gazi'nin Bursa'daki vakıflarına veziri Sinan Paşa'yı atması ile başlamış olan nazırlık kurumu, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed, Fatih, II. Bayezid, Yavuz ve Kanuni dönemlerinde şekil değiştirerek faaliyetlerini devam ettirdi. Hürrem Sultan'ın kurduğu vakıflara nazır olarak Kapıağası Hadım Mehmed Ağa'yı (Babüssaade Ağası) şart etmiş olması Babüssaade Ağalığı Nezareti'ni ortaya çıkardı. III. Murad'ın 1586 tarihli fermanı sonrasında Haremeyn ve sultan vakıflarının idaresi, darüssaade ağası olan Habeşi Mehmed Ağa'nın⁵⁶ nezaretine verildi. Yeni bir yapıya büründürülen Evkaf-ı Haremeyn Nezareti'nin artan iş yükünü Müfettişlik, Muhasebecilik, Mukataacılık ve Darüssaade Yazıcılığı isimli dört ayrı kalem yürütmekteydi.⁵⁷

Aslında Haremeyn ve selatin vakıflarının idaresinin darüssaade ağasının elinde toplanması için ilk adım 1585 yılında atılmıştı. Yönetimi darüssaade ağası Habeşi Mehmed Ağa'ya devredilen ilk vakıf Şehzade Mehmed Vakfı olmuştu. İstanbul kadısı ve vakıf mütevellisine gönderilen, bu tarihten itibaren vakıfla ilgili bütün meselelerin darüssaade ağasına arz edilmesini bildiren emir şöyledir:

⁵⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, 3. bs., Ankara 1988, 208.

⁵⁶ Habeşi Mehmed Ağa Vakfı'na ait işlemleri içeren defter için bk. EHM ŞS, 9; Genel biyografisi için bk. Jane Hathaway, "Habeşî Mehmed Agha: The First Chief Harem Eunuch (Darüssaade Ağası) of the Ottoman Empire," *The Islamic Scholarly Tradition: Studies in History, Law, and Thought in Honor of Professor Michael Allan Cook*, ed. Asad Q. Ahmed, Behnam Sadeghi, Michael Bonner, Leiden 2011, 179-195.

⁵⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal - Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335, 11-16.

İstanbul kadısına ve mahrûse-i mezbûrede Şehzâde Sultan Mehmed Hân mütevellisine, hâlâ merhûm-ı müşârûn-ileyhin evkâfı nezâreti harem-i hümâyûnumdan dârüssa'âdetim ağası Mehmed -dâme mecduhû-ya tevcih olunup min-ba'd evkâf-ı mezbûreye müte'allik olan ahvâli müşârûn-ileyh ma'rifetiyle görülmesin emr edip buyurdum ki, vardıkda sen ki mütevellisin min-ba'd câmi'-i mezbûrun ve imâretinin evkâfına müte'allik umûrdur ve eğer muhâsebât defterlerine müte'allik husûsdur ve sâir müezzin ve huddâmın vazîfeleridir ve bi'l-cümle evkâf-ı mezbûrenin cem' ahvâlin müşârûn-ileyh ma'rifetiyle görüp emr-i şerîfime muhâlif iş olmakdan ihtirâz eylesin⁵⁸

Evkaf-ı Haremeyn Müfettişliği ismini alan Mahkeme'nin ilk plandaki görevi vakıflarla ilgiliydi.⁵⁹ Mahkeme, başta darüssaade ağasının nezareti altında bulunanlar özellikle de Haremeyn Vakıfları olmak üzere bütün vakıfların hukuki işlemlerini görmekte, takibini yapmakta ve her türlü kaydı tutmaktaydı. Sultanlar, vezirler ve paşalara ait vakıflar da doğrudan bu mahkemenin yetki alanı içindeydi. Haremeyn ve selatin vakıfları başta olmak üzere Mahmud Paşa, Atik Ali Paşa, Gedik Ahmed Paşa, Çoban Mustafa Paşa gibi daha birçok büyük vakfın hukuki ve mali işleri buradan yürütülmekteydi. Vakıflarla ilgili ekonomik veya idari bakımdan istisnai bir durumun ortaya çıkması halinde darüssaade ağasının görüşü ve onayına da başvurulmaktaydı.⁶⁰ Diğer taraftan, İstanbul dışında bulunan bütün vakıfların mutat ve periyodik teftişleri de ilgili bölge kadıları tarafından yürütülmeye devam etmekteydi.

⁵⁸ 55 Numaralı Mühimme, haz. Günay, 336/230 (2 Za 993/26 Ekim 1585). Bk. EK-8.

⁵⁹ Mahkemeye ait 888-1342/1483-1923 yılları arasını kapsayan toplam 801 adet sicil defteri bulunmaktadır. Mahkeme, vakıf teftişlerinin takibini yapma ve her türlü vakıf muamelesini görme yetkisine sahipti. Bunun dışında, saraylı hanım ve ağalara ait terekelerin taksimini (kassamlık) yapmak da diğer bir sorumluluğuydu. Ayrıca, sicil kayıtları arasında hanedanla ilgili alacak davalarına da rastlanmaktadır.

⁶⁰ Edirne'de Bayezid Vakfı muhasebesinin teftiş edilmesi sonucu vakfın para sıkıntısı içinde olduğunun anlaşıldığı, durumun darüssaade ağasına arz edildiği ve vakıf giderlerinin karşılanması için bağlı bazı köylerin mukataaya verildiğini gösteren belge örnekleri için bk. EHM ŞS, 48, 81/2, 82/2-3, 83/1 (4 B 1061/23 Haziran 1651).

Müfettişlik Mahkemesi müstakil bir yapı olarak çalışmaya başladıktan itibaren Haremeyn mütevellileri veya müfettişlerinin vakıf idaresi bağlamındaki talepleri ve raporları doğrultusunda vakıflarla ilgili yeni nizamlar getirildi. Bunlardan bir tanesi, vakıf harcamalarında önemli bir yekün tutan tamirat masrafları hakkındaydı. Söz konusu nizama göre, henüz Haremeyn Vakıfları'na ilhak edilmemiş olup kiracıların oturduğu evlerin tamirat masrafları o yerlerin kira gelirleri ile karşılanacaktı. 1609'da çıkarılan ferman İstanbul'daki bütün mahkemelere gönderilmişti.⁶¹

Diğer taraftan, evkaf müfettişlerinin bizzat müteveli olma hususiyetlerine de zaman zaman rastlanırdı. Veziriazam Halil Paşa'nın eşi Hatice Hatun'un vakfına müteveli olacak kişinin henüz bu görevi üstlenecek yaşta olmaması nedeniyle onun yerine Evkaf Müfettişi Mustafa Efendi müteveli kaymakamı yapılmıştı.⁶²

Vakıf uygulamalarında birtakım değişikliklerin yaşandığı, teftişlerin kurumsallaştığı 17. yüzyılın başlarında ayrıca İstanbul kadılığına bağlı bir naip makemesi olarak Evkaf Muhasebeciliği kuruldu. 1630'lardan 1830'lara kadar devam eden Mahkeme'nin İstanbul'daki vakıfların yıllık muhasebelerini görmek, tahrirlerini yapmak ve günlük hukuki işlemlerine bakmak gibi özel yetkileri vardı.⁶³ Evkaf Nezareti'nin kurulması ve teftişlerin merkezleşmeye başlamasından sonra bu mahkeme lağvedildi.⁶⁴

Vakıflarda Süregiden Usulsüzlük ve Yolsuzluklar

Müfettişlik ve Muhasebecilik mahkemelerinin varlığına rağmen vakıflarda birçok ihmal, gasp, usulsüzlük ve yolsuzluk devam etmiştir. 17. yüzyıl

⁶¹ Haremeyn'e vakfedilen ve silsile halinde utekaya (azatlı kölelere) şart edilen evlerden kirada olanların tamirat masraflarının, kira gelirleri ile karşılanması ve vakfa ilave yük getirilmemesi konusunda İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılarına gönderilen emir için bk. EHM ŞS, 1, 185b/1 (Evâsıt-ı C 1018/Ağustos 1609).

⁶² EHM ŞS, 48, 118/5 (1 Z 1061/15 Kasım 1651).

⁶³ Haremeyn ve Ayasofya Vakıfları'na özel tahrir ve hüccetleri içeren defterler için bk. Evkaf Muhasebeciliği ŞS, no: 111, 112, 113, 114, 115.

⁶⁴ Mahkeme defterlerindeki vakfiyeler için bk. Bilgin Aydın vd., *İstanbul Şer'iyeye Sicilleri Vakfiyeler Katalogu*, Ankara 2015, 548-557.

başlarına ait bir tespite göre, Haremeyn Evkafı'nın gelirlerinden Darüssaad'e'ye her sene bir milyon akçeden fazla para gelmekteyken, bu gelir dörtte üç oranına düşmüştü.⁶⁵ Daha ileri tarihli bir ferman kaydında, bazı kadı ve naiplerin, Haremeyn Vakıfları'na ait yerlere "ecnebi" (vakıfla hiçbir ilişkisi olmayan, alakasız) kimseleri müteveli olarak tayin ettikleri ve onların da vakıf yerleri gereksiz bir şekilde mukataaya⁶⁶ verdikleri ifade olunmaktaydı. Belge tarihi olan 1651 yılı itibarı ile Haremeyn Vakıfları'na ait işlemlerin sadece ve sadece Haremeyn müfettişi tarafından görülmesi şartı getirilerek bu tür usulsüzlüklerin önüne geçilmesi hedeflenmişti.⁶⁷ Fakat, 1688 yılına gelindiğinde alınan bu tedbirin çok da işe yaramadığı anlaşılmıştı. Zira, Haremeyn Vakıfları'na yeni ilhak olunan yerlerin çoğunun mukataalı olduğunun tespit edilmesi sonucu İstanbul'daki kadıların iki ay arayla üç defa uyarılmaları gerekmişti. Bu uyarılarda 1651 yılındakine benzer şekilde, Haremeyn'e şart edilen vakıflarda idari yetkinin "ecnebi" kimselere değil, Haremeyn mütevellilerine verilmesi istenmekteydi.⁶⁸

Magosa'da bulunan vakıf çayırılara kazasker beratıyla müteveli olan bazı kimselerin yolsuzluk yapmaları nedeniyle de 1657 yılında önemli bir emir çıkarılmıştı. Bu emre göre, müteveli tayinlerinde kazasker beratı yerine

⁶⁵ Belirtilen bu meblağın gerçekte çok daha fazla olması gerekir. Fakat yine de, Haremeyn Vakıflarının mevcut durumunun zayıflığını yansıtması açısından bu bilgi önemlidir. Bk. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihü'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hirzû'l-Mülûk*, Ankara 1988, 20.

⁶⁶ Vakıf arsaya yapılan bina ve dikilen ağaçlar üzerinde kiracıya mülkiyet hakkı tanınması nedeniyle mukataalı kiralama, vakıflar tarafından mecbur kalınmadıkça başvurulmaması gereken bir kiralama türüydü. Bir vakıf yeri mukataaya vermenin şöyle şartları vardı: Vakıf yerin tamamen harap olması, tamir için mali kaynağın bulunamaması, kira bedeline mahsuben vakıf yeri inşa edecek bir kiracının olmaması, istibdal imkânının olmaması. Vakıf ancak bu takdirde ve mecbur olduğu için mukataalı kiralamaya başvurabilmekteydi. Bk. Bülent Köprülü, "Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev'iyetleri ve İcareteynli Vakıflar", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 17/3-4, İstanbul 1951, 711-712; Nazif Öztürk, "Mukataalı Vakıf", *DİA*, 31, İstanbul 2006, 132-134; Ayrıca bk. Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri: Vakıflar, Toplum ve Ekonomi*, Ankara 2017, 123-130.

⁶⁷ EHM ŞS, 48, 292/1 (Evahir-i M 1061/Ocak 1651).

⁶⁸ BOA, Atık Şikâyet Defteri, no: 11, 234/3 (bk. EK-9), 437/1, 410/1, (Receb-Şaban-Ramazan 1099/Mayıs-Haziran-Temmuz 1688).

maliye beratı şartı getirilmiş ve bu belgenin alınabilmesi vakıf nazırı ile saray ağasının arzlarına bağlanmıştı.⁶⁹

Evkaf-ı Haremeyn Müfettişliği'nin görevleri arasında, Sultan Ahmed Camii Evkafı'na tahsis edilmiş olan terekelerin işlemlerini yapmak da vardı. Cami civarında bulunan vakıf odalarda kalan veya dükkânlarda kiracı olanlardan varissiz ölenlerin terekelerinin tamamı, varisleri olanların terekelerinden de binde onbeşlik bir pay (taksim vergisi) Sultan Ahmed Camii Vakfı'na verililmekmekteyken, askeri kassamın böyle terekelere müdahale ettiği anlaşılmıştı. Bunun üzerine yazılan emirde, askeri ve beledi kassamlara yetki sınırları dışında kalan işlere müdahale etmemeleri bildirilmiş ve söz konusu terekelerin kaydından sadece Haremeyn müfettişinin sorumlu olduğu kanunlaştırılmıştı. Daha önce bu konu hakkında bir ferman bulunmadığı söz konusu belgede vurgulanmaktaydı. Haremeyn Müfettişliği'nin kurumsallaşması sürecine de ışık tutan belgenin ilgili bölümü şöyledir:

İstanbul'da vâkî' merhûm Sultan Ahmed Hân -tâbe serâhû-nun binâ eylediği câmi'-i şerîf ve imâret-i âmireleri evkâfı fî külli'l-vücûh serbest olup ve vakf-ı mezbûr mülhakâtından câmi'-i merkûm kurbunda vakıf odalarda ve taş odalar ve dükkânlar ve imâret-i âmire ve konaklarda bilâ-vâris-i ma'rûf fevt olan müteveffânın beytü'l-mâli defter-i cedîd-i hâkânîde vakfa hâsıl kayd olunmağla taraf-ı vakıfdan zabt olunup ve bir müteveffânın sağır ve sağıresi ve gâib ve gâibesı kalıp beyne'l-verese tahrîr ve teslîm olunmak lâzım geldikde Haremeyn müfettişi tahrîr ve tezkîre üzre binde on beş akçeden hâsıl olan resm-i kısmet taraf-ı vakfa verilip min ba'd askerînin ve beledî kassâmları müdâhale etmemek üzre selâtin-i mâziyeden hâtt-ı hümâyûn ile mu'anven evâmir-i şerîfe verilmeyip bu âna gelince askerî ve beledî kassâmları müdâhale edegelmiş değıller iken hâlâ askerî kassâm tarafından kadîme mugâyir dahl olunduğu⁷⁰

⁶⁹ 92 Numaralı Mühimme Defteri (Özet ve Transkripsiyon) (H.1067-1069/M.1656-1658), haz. Selçuk Osmanoğlu, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2004, 96/37 (N 1067/Temmuz 1657).

⁷⁰ BOA, Atik Şikâyet Defteri, no: 11, 279/4 (B 1099/Mayıs 1688).

Bundan çok uzak olmayan bir tarihte benzeri bir emir de darüssaade ağasının nezaretindeki vakıflarla ilgili işlemlere müdahale ettikleri belirlenen İstanbul, Edirne ve Bursa kadılıklarına gönderilmişti. Adı geçen kadılıklar, Haremeyn Müfettişliği'nin görev alanına girmemeleri konusunda uyarılmışlardı.⁷¹

Mustafa Nuri Paşa'nın değerlendirmesine göre 18. yüzyıl başlarında "birtakım gâsib ve nâ-ehiller" in Haremeyn Vakıfları'na müdahil olmalarından dolayı Sadrazam (Şehid) Ali Paşa (ö. 1716), bu vakıfların önemli bir kısmının mali işlerini kendisi tarafından teşkil edilen evkaf muhasebesinin kontrolüne havale etmiş, Mısır valisine de vakıf hukukunun korunması için üst üste emirler göndermişti.⁷²

Bütün çabalara rağmen önü alınamayan yolsuzlukların gerçekleşme biçimleri de farklılık göstermekteydi. İstanbul'da sur dışında, iskelelerin çevresinde mera olarak tahsis edilmiş olan arsalar, tamahkâr mütevelliler tarafından kiraya verilmiş ve buralara binalar yapılmıştı. Geçiş noktalarını ve iskelelere gelen malların nakil yollarını kapayan bu binaların yapımına izin verilmemesi, aksi halde gereğinin yapılacağına dair Haremeyn müfettişi, bostancıbaşı, hâssa mimarbaşı ve Ayasofya Vakfı mütevellisine darüssaade ağası Hacı Beşir Ağa tarafından emir yazılmıştı.⁷³

Bir darüssaade yazıcısı hakkında *Hâkim Târîhi'*nde nakledilen bilgiler, 18. yüzyılın ortalarında da yukarıdakinden farklı bir manzara sunmaz. Sultan III. Osman zamanında yazıcılığa getirilen İbrahim, padişaha yakınlığından dolayı devlet işlerinin her alanında büyük bir nüfuza sahip olmuştu. Öyle ki, 1755-1758 yılları arasında darüssaade ağası olan Ebukuf Ahmed Ağa dahi söz konusu yazıcının emrinde hareket etmekteydi. Hâkim Efendi'nin verdiği bilgiye göre yazıcı İbrahim, Haremeyn Vakıfları üzerinden on bin keseden fazla

⁷¹ "Dârü's-sa'âdetim ve Bâbü's-sa'âdetim ağaları ve iç hazinedârbaşı ve hâssa kilârcıbaşı vesâir nezâretde olan evkâfların vâkî' olan de'âvî ve münâza'âtı Haremeyn müfettişi olanlara müfevvez olmağla ...". BOA, Atık Şikâyet Defteri, no: 18, 315/1431 (Ra 1106/Ekim 1694). Bk. EK-10.

⁷² Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, 2. bs., İstanbul 1327, III, 23; Metnin sadeleştirilmiş şekli için bk. M. Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, haz. Neşet Çağatay, Ankara, 1980, III-IV, 29.

⁷³ EHM ŞS, 137, 48-49 (1157/1744).

yolsuzluk yapmıştı.⁷⁴ Bu örnekler istisna sayılmazdı. Zira, Haremeyn Vakıfları'nda her sene bin kese akçeden fazlası kaybolmaktaydı. Haremeyn Vakıfları'ndaki bu zaafiyeti farketmiş olan III. Mustafa, yolsuzluk yapanları vakıftan uzaklaştırmak için Haremeyn'e gelir sağlayan köylerin iltizama verilmesini kurallara bağlayan bir nizamname yayınlamıştı.⁷⁵ Kötü idare edilen Evkaf-ı Haremeyn Mukataası'nı düzene sokmaya çalışan III. Mustafa, yolsuzluklarla anılan Eski Saray Baltacı Ocağı'nı kaldırmakla kalmayıp Darüssaade ve Silahdar ağalarının haslarını iptal etti. Böylece ciddi tasarruf sağlandı.⁷⁶ Haremeyn gelirleri yıllardan beri ilk defa giderlerini geçmişti. Bu olumlu gelişmede ve Darüssaade ağası olan Ebukuf Ahmed Ağa'nın azli ve akabinde idamında rol oynayan Koca Ragıp Paşa, padişahın iltifatına mazhar oldu.⁷⁷ Ancak, III. Mustafa'nun vefatıyla, kısa süreli de olsa, düzen eskiye döndü ve Darüssaade ağası vakıf yetkilerini tekrar elinde topladı.⁷⁸ I. Abdülhamid döneminde Haremeyn Vakıflarına ait muaccelelerin tahsilinde görülen kayıplar üzerine çıkarılan bir nizamname, işlerin ileriki yıllarda da pek düzene girmediğini göstermektedir.⁷⁹

Ayasofya ve Haremeyn vakıflarının İstanbul'daki müsakkafatı (ev, dükkân, han, hamam gibi kiralık binalar) için I. Mahmud zamanında yeni bir nizam konulmuştu. Nizamın gerekçesinde belirtildiğine göre, kiracıların varisleri tarafından aleyhte açılan alacak davaları yüzünden vakıflar zarara uğramaktaydı. Hatta Ayasofya Vakfı, özellikle bu nedenden dolayı maddi sıkıntıya girmiş ve çalışanlarına borçlanmak zorunda kalmıştı. Bu durum "rızâ-yı hümâyûn-ı şevket-makrûna muhâlif bir hâlet" olmuş, İstanbul kadısı

⁷⁴ Tahir Güngör, *Vak'a-nüvîs Hâkim Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2014), II, 833-835; 1 kese = 500 kuruş. Mehmet Genç ile yapılan görüşme.

⁷⁵ Tahir Güngör, *Vak'a-nüvîs Hâkim Efendi*, II, 872-873.

⁷⁶ Kemal Beydilli, "Mustafa III", *DİA*, 31, İstanbul 2006, 280.

⁷⁷ Mesut Aydın, "Râgıp Paşa", *DİA*, 34, İstanbul 2007, 404.

⁷⁸ John Robert Barnes, *An Introduction to Religious Foundation*, 68-69.

⁷⁹ Vâsîf Tarihi'nde yer alan 1797 tarihli "Sûret-i nizâm-ı müsakkafât ve mu'accelât-ı Haremeyn" başlıklı nizam için bk. Hüseyin Sarıkaya, *Ahmed Vâsîf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr'ı (1209-1219/1794-1805 (İnceleme ve Metin)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2013, 251-253; 1840 yılında da bunun bir benzeri nizam çıkarılmıştır. Bk. 19 Rebiülahir 1256, *Takvim-i Vekayi*, nr. 200. Bu bilgiden şu çalışma vasıtasıyla haberdar oldum: Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, İstanbul 2019, 183.

ve Haremeyn müfettişine “istifâ davası” adı verilen bu tür davaların görülmesini yasaklayan bir emir yazılmıştı.⁸⁰

Vakıf İdaresinin Dağınıklığı, Merkezileşme Çabaları ve Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Kurulması

Osmanlılar, imparatorluğun her bölgesinde ve her dönemde idari ve hukuki alanlarda olduğu gibi vakıflar özelinde de birçok teftişler yaptırmışlardır. Küçük vakıfların mutad ve periyodik teftişleri zaten kadılar tarafından yürütülüyordu. 16. yüzyıldan itibaren devletin merkez teşkilatında muhtelif bürolar vakıf tahrirlerini yapmak, vakıfların yıllık muhasebelerini toplamak, vakıf görevlilerinin tayin ve terfilerini sağlamak, muhasebe kayıtlarındaki tutarsızlıkları rapor etmek gibi çeşitli işlere memur idiler.⁸¹ Fakat, vakıf idaresi çok başlı ve dağınık bir görünüm arz etmekteydi. Bu nedenle, tek bir merkez tarafından idare edilmeleri zamanla bir gereklilik halini aldı. Zira Haremeyn, selatin, vüzerâ ve paşalara ait vakıflarda gelirler yüksek olduğu için bu dağınıklığın da bir sonucu olarak yolsuzlukların boyutları büyümekteydi. Maddi kayıpların önlenmesi için idarenin bir merkezden yürütülmesi artık gereklilik halini almaya başlamıştı.

Diğer taraftan bazı önemli vakıflar da şeyhülislâmın nezareti altındaydı.⁸² Bu vakıfların teftişini şeyhülislâm tarafından tayin edilen müfettişler yürütmekteydi. Şeyhülislâm, sadrazam ve kapıbaşının nezaretindeki vakıfları teftiş etmek üzere İstanbul'da hepsinin ayrı birer müfettişi

⁸⁰ EHM ŞS, 130, 3 (5 Za 1151/14 Şubat 1739); Gelirleri daha çok müsakkafatlardan sağlanan Ayasofya Vakfı, 1651 yılında da çalışanlarının maaşlarını ödeyecek durumda olmayıp Haremeyn Vakfı'ndan borç almak için darüssaade ağasına müracaat etmişti. EHM ŞS, 48, 112/3 (5 Za 1061/20 Ekim 1651).

⁸¹ Osmanlı Arşivi'nde bulunan 16. yüzyıla ait vakıf muhasebe defterlerinin listesi için bk. Bilgin Aydın - Rifat Günalan, *XV - XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*, İstanbul 2008, 212-24.

⁸² Şeyhülislâmın vakıf nazırlıkları, II. Bayezid'in kendi vakıflarının başına 1506'da Alaeddin Ali Efendi'yi getirmesi ile başlamıştır. Bk. İnal - Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*, 13.

bulunmaktaydı. Edirne ve Bursa'da ise, üç nezaretin teftiş işlerine tek başlarına bakan birer müfettiş vardı.⁸³ İdari olarak dağınıklığında şüphe bulunmayan bu vakıfların bir merkeze bağlanması arzusu her devirde farklı düzeylerde fakat birbirini tamamlayan hamlelerle kendini göstermiştir. Uzunçarşılı, sadrazam ve şeyhülislâmların nazırı oldukları vakıfların 1716 tarihli bir irade ile darüssaade ağalarının nezaretine verildiğini bildirmektedir.⁸⁴

Bu kapsamda, I. Abdülhamid'in yaptığı düzenlemeler 19. yüzyılda Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasına giden süreçte önemli bir temel oluşturdu.⁸⁵ Vakıf idaresinin dağınıklığı ve yaşanan yolsuzluklar dolayısıyla 1774 yılında I. Abdülhamid tarafından "Hamîdiyye Vakıfları" ismiyle yeni bir teşkilat kuruldu. Bu kurum da padişah vakıflarını idari bakımdan tek elde toplayarak güvenli bir hale getirmeyi amaçlamaktaydı. Bu sıralarda, darüssaade ağalarından ve daha önce olduğu gibi darüssaade yazıcılarından bazılarının yolsuzluğa tevessül etmiş olmaları dolayısıyla I. Abdülhamid, kurduğu vakıflarını darüssaade ağalarının kontrolünden alarak "emniyet buyurduğu ricâle" yani, güvenilir bulduğu kimselere teslim etti. Böylece padişah, vakıflarının nezaretini daha önce darüssaade ağalarına şart etmiş olmasına rağmen bu şartını fiilî olarak iptal etmiş bulunuyordu.⁸⁶

Vakıf idaresinin merkezileştirilmesi çabaları bunlarla sınırlı kalmadı. III. Mustafa'nın kurmuş olduğu Lâleli Vakıfları da 1788'de I. Abdülhamid tarafından Hamidiye Vakıfları ile birleştirildi. II. Mahmud kendi vakıflarını 1809'da babasınınki ile birleştirmiş ve bu yeni teşkilatın adı "Evkâf-ı Hamîdiyye ve Mahmudiyye" olurken idari sorumluluğu da Darphane-i Âmire nazırına verilmişti. 1826'da kaldırılan yeniçeri ocağı ile bağlantılı vakıfların idaresi buna dahil edilmiş fakat, idarede zorluklar yaşanmaya

⁸³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, 208.

⁸⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, 2. bs., Ankara 1984, 178-179; İbnülemin ve Hüseyin Hüsameddin ise, 1836 yılında şeyhülislâmların nezaretinde vakıfların bulunduğunu ve bunların da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlandığını söylemektedir. Bk. İnal - Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*, 33.

⁸⁵ Nazif Öztürk, "Evkâf-ı Hümayun Nezâreti," *DİA*, 11, İstanbul 1995, 522.

⁸⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal - Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*, 17-19.

başlamıştı. Evkaf-ı Hümayun Nezareti bu şartlarda kurulmuş ve mevcut bütün vakıfların Nezaret'e bağlanması sürecine girilmişti.⁸⁷ Haremeyn Müfettişliği'nin ilk kuruluş amacı nasıl ki vakıf yönetiminin dağınkılığı ve yolsuzluk gibi nedenler idiyse, Nezaret'in kuruluş gerekçeleri arasında da aynı maddeler yer aldı.⁸⁸

1831'de dönemin Rumeli kazaskeri olan Mustafa Behçet Efendi'nin ilâmı üzerine, Nezaret'e bağlanan vakıfların teftiş ve hukuki işlerini görmek üzere "Evkâf-ı Hümayûn Müfettişi" unvanlı bir görevli tayin edildi. Bu kararın gerekçesinde de yönetim ve denetimin tek bir merkezden yapılmasının gerekliliği şu şekilde vurgulanmıştır:

müfettiş-i vâhîde tahsîs buyurulduğu takdîrde evkâf-ı
şerîfenin himâyet ü sıyânelerine bâ'is ü bâdî ve vücûhla
emr-i müstahsene olduğu⁸⁹

Bu arada, Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin ve başka bazı bürokratların nazırı oldukları vakıflar aynı tarihte Nezaret'e bağlandı. Diğer vakıfların Evkaf-ı Hümayun Nezareti bünyesine alınması süreci kademeli olarak gerçekleşti. Çok büyük olan Haremeyn Vakıfları da Nezaret bünyesine hemen alınamadı. Zira, zaten ağır olan yükü yeni ilhaklarla daha da ağırlaştırmış olan Nezaret'in Haremeyn gibi bir yapıyı taşıması ilk aşamada mümkün olmadı.

Haremeyn Vakıfları'nın nezareti 1833'te hâlâ darüssaade ağasının üzerindeydi. Haremeyn Vakıfları ve selatin vakıflarının teftişi ise öteden beri Haremeyn müfettişleri tarafından yapılmaktayken, bu işlere bakmak üzere 1834'te "Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği" ismiyle ayrı bir büro kuruldu.⁹⁰ Aynı tarihte yeni bir düzenleme daha yapılarak Haremeyn Vakıfları'nın idari işle-

⁸⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal - Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*, 22-29.

⁸⁸ Nazif Öztürk, "Evkâf-ı Hümayun Nezâreti", 522.

⁸⁹ *İstanbul Ahkâm Defterleri*, no: 20, s. 285, hk. 662 (13 C 1247/19 Kasım 1831). Bk. EK-11.

⁹⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal - Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*, 32.

rini yürütmek üzere bir müdürlük ihdas edildi. Böylece Haremeyn Vakıfları'nın yönetimi, nazırlık ve müdürlük olarak ikiye ayrılmış oldu.⁹¹ Sistem bu şekilde yürümeyince her iki görev, "Evkaf-ı Haremeyn-i Şerîfeyn Nezareti" ismi altında tekrar birleştirildi. Şeyhülislâmların nezaretindeki vakıflar 1836'da, Evkaf-ı Haremeyn Nezareti ise 1838'de Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlandı. Aynı tarihte Darphane Nezareti ile Evkaf-ı Hümayun Nezareti birleştirildi. Bu ilhaklarla birlikte Nezaretin önem derecesi de iyice artmış oldu.⁹² Buna karşılık Darphane ve Evkaf-ı Hümayun Nezareti, birleşmesinden beklenen sonucun alınamaması üzerine 1839'da birbirinden tekrar ayrıldıysa da ve yeni nizamnameler çıkarıldıysa da yolsuzlukları sonlandırmak mümkün olmadı.⁹³ Diğer taraftan, bu merkezileştirme çabaları, mîrî hazinenin lehine bir işlev de görmeye başlamıştı. Tanzimatla birlikte taşra vakıflarından sağlanan âşâr ve mukataa gelirleri, Evkaf Hazinesi'ne gönderilmek üzere mahallindeki mîrî sandıklarda tutulmaktaydı. Ancak, 1840-1842 arasında toplanan ve Maliye Hazinesi'ne teslim edilen gelirler, Evkaf Hazinesi'ne aktarılmamıştı. Üstelik, vakıflara ait olması gereken gelirlerin sürekli olarak mîrî hazineye yönlendirilmesi hatta, gelir fazlalarının tamamına Maliye tarafından el konulması,⁹⁴ idareyi merkezileştirmenin yol açtığı paradoksal duruma işaret etmekteydi.

Sonuç

Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatının en önemli parçası olarak öne çıkan kurumlar vakıflardı. Denetleme ve teftişlerin, vakıfların varlığını koruma ve hayatiyetini sürdürme gibi çok önemli bir amacı vardı. Zira, vakıfların sahip oldukları maddi varlıklar öteden beri suistimal, yolsuzluk, usulsüzlük gibi hukuk dışı fiillerin nesnesi olmaktaydı. Bu nedenle vakıflar, imparatorluğun sonuna kadar sürekli bir denetim altında tutuldu.

⁹¹ Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'aniüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, haz. Ahmet Hezarfen, İstanbul 1999, IV-V, 825; İnal - Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*, 30-32.

⁹² İbnülemin Mahmud Kemal İnal - Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*, 30-33; Nezaret'in teşkilat yapısı hakkında genel bilgi için bk. Seyit Ali Kahraman, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*, İstanbul 2006, 6-24.

⁹³ Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi*, 182-196.

⁹⁴ Nazif Öztürk, "Evkâf-ı Hümayun Nezâreti", 523-524.

Üzerinde en çok titizlik gösterilmiş olan vakıfların başında, gelirleri ve kurumsal yapıları dolayısıyla Haremeyn Vakıfları ve selatin vakıfları gelmekteydi. Hatta, Haremeyn Vakıfları'nın daha fazla gözetilmiş olduğu da söylenebilir. Ayrıca sadrazam, vezir, şeyhülislâm, darüssaade ağası gibi diğer önemli devlet adamları tarafından kurulan vakıflar da kendi nazırları marifetiyle ciddi bir koruma görmüştür.

Teftişlerin mütevellî, nazır, kadı ve merkezi idare olmak üzere birden fazla aktörü vardı. Bu aktörler teftiş zincirinin farklı kademelerdeki halkalarını temsil etmekteydiler. Olağan ve olağanüstü olmak üzere iki türlü teftiş yapıları vardı. Olağan teftişler vakıfların yıllık gelir ve gider tutarlılığını ölçerdi. Bu kademede vakıf adına mütevellinin ve devlet adına da kadıların rolü büyüktü. Olağanüstü teftişler ise usule aykırı harcamalar, her türlü suistimal ve yolsuzluk dolayısıyla yapılmaktaydı. Burada da merkezi yönetimin müdahalesi söz konusu olur, ya ilgili bölge kadısı veya bir başkası müfettiş olarak görevlendirilirdi. Olağanüstü teftişlerdeki şikâyetlerin odağında suistimalleri nedeniyle çoğunlukla mütevelliler yer almışlar, ihmal ve kastları dolayısıyla kadı ve diğer yetkililer de inceleme konusu olmuşlardır.

Mukataa gibi, vakıflar için cazip olmayan kiralama yöntemlerine başvurulması da rastlanan suistimallerdendir. İdari bakımdan süregiden dağınıklığın bir sonucu olarak ortaya çıkan bu durum, vakıflarda maddi kayıplara yol açmış, hatta kiralaları dışında bir gelire sahip olmayan Ayasofya Vakfı bundan dolayı borçlu konuma düşmüştür. Haremeyn'e şart edilen fakat henüz ilhak olunmayan vakıflarda başvuru bazı tedbirlere bakıldığında bazı kiracıların da vakıflara zararının büyük olduğu anlaşılmaktadır.

Denetleme mekanizmasının dağınık ve çok başlı bir yapıya sahip olması ciddi bir sorun teşkil etmekteydi. Vakıflar her ne kadar periyodik bir kontrol altında tutulmuşlarsa da, idarede hakim olan dağınıklık vakıfların takibini zorlaştırmış ve suistimallere imkân sağlamıştır. Bu nedenle, vakıf idaresinin toparlanması ve merkezi bir yapıya kavuşturulması süreci 16. yüzyılın sonları gibi erken sayılabilecek tarihlerde başlamıştır.

Darüssaade ağasına bağlı olarak Evkaf-ı Haremeyn Müfettişliği'nin kurulmuş olması merkezileşmede önemli aşamalardan birini teşkil etmiştir. Haremeyn Vakıfları'nın büyüklüğü ve önemi yanında darüssaade ağasının devlet yönetimindeki etkili konumu, bu kurumun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Daha ileri bir tarihte özellikle büyük vakıfların takibini yapmak

amacıyla İstanbul kadısına bağı bir Evkaf Muhasebeciliğı Mahkemesi teşekkül etmiştir. Bütün bunlar, vakıfların takibini daha sıkı hale getirmek üzere girişilen hamleler olarak dikkat çekmektedir.

III. Mustafa, I. Abdülhamid ve çok daha sonra II. Mahmud'un kurdukları vakıflar merkezileşme sürecindeki en önemli aşamalar olarak gerçekleşti. Özellikle I. Abdülhamid'in Hamîdiye Vakıfları, Evkâf-ı Hümayun Nezaretî'nin kurulmasına öncülük etti. Sonraki süreçte bütün vakıflar kademeli olarak Nezaret çatısı altında toplandı.

Sonuç olarak, her ne kadar süreklilik arz etmiş olsa da, teftişler her zaman vakıflar lehine neticelenmedi. Bundan dolayı, idarenin merkezileştirilmesi ihtiyacı kendini devamlı olarak hissettirdi. Fakat, ilk adımı 16. yüzyılın sonlarında atılmış olmasına rağmen vakıf idaresinin merkezi bir yapıya kavuşturulması çok gecikmeli olarak ancak 19. yüzyılda başarılabilmişti. Ancak, önüne geçilemeyen yolsuzluklar ve merkezi yönetimin kendi menfaatine olmak üzere aldığı kararlar nedeniyle vakıflar, bu defa da, paradoksal bir biçimde, idari açıdan merkezi yapıya dönüşmenin faturasını ödemiş ve zarardan yine kurtulamamıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

(Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) – İstanbul Müftülüğü Şer’iyye Sicilleri Arşivi - İSAM Kütüphanesi Arşivi)

Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Şer’iyye Sicilleri (EHM ŞS), no: 1, 48, 54, 130, 137, 364, 367, 372, 374.

Evkaf Muhasebeciliği Şer’iyye Sicilleri, no: 111, 112, 113, 114, 115

Bursa Şer'iyye Sicilleri, no: A-7

İstanbul Ahkâm Defterleri, no: 20

Atik Şikâyet Defterleri, no: 11, 18

II. Mühimme Defterleri

7 Numaralı Mühimme Defteri: (975-976/1567-1569): Özet-Transkripsiyon-İndeks, c. 3, yay. haz. Hacı Osman Yıldırım vd., BOA Yay., Ankara 1999.

12 Numaralı Mühimme Defteri: (978-979/1570-1572): Özet, Transkripsiyon ve İndeks, c. 2, yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım vd., proje yön.: İsmet Binark, BOA Yay., Ankara 1996.

21 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin), haz. Sıtkı Çelik, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1997.

29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576) (Tahlil-Özet-Transkripsiyon), haz. Gülay Kahveci, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1998.

43 Numaralı Mühimme Defteri (H.988 / M.1580) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi [s. 1-108], haz. Sevilay Sakarya, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2014.

XLIX Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil – Metin), haz. Hasan Yıldız, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1996.

55 Numaralı Mühimme Defteri, haz. Musa Günay, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 1996.

66 Numaralı (H.997-998/M.1589-1590) Mühimme Defteri (İnceleme-Metin), haz. Reyhan Aytaç, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2014.

- 72 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1002-1003) (vr.1-230): İnceleme-Metin, haz. Abdullah Tanrıvermiş, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2014.
- 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618): Özet, Transkripsiyon, İndeks ve Tıpkıbasım, yay. haz. Hacı Osman Yıldırım vd., BOA Yay., Ankara 2000.
- 85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042) / 1630-1631 (1632)): Özet, Transkripsiyon, İndeks, yay. haz. Hacı Osman Yıldırım vd., BOA Yay., Ankara 2002.
- 89 Numaralı Mühimme Defteri, haz. Eren Bahri Gök, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2003.
- 92 Numaralı Mühimme Defteri (Özet ve Transkripsiyon) (H.1067-1069/M.1656-1658), haz. Selçuk Osmanoğlu, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2004.

III.Kronikler – Tezler – Basılı Kaynaklar

- AHMED LÛTFÎ EFENDİ, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. 4-5, haz. Ahmet Hezarfen, YKY-Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1999.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 2, 9, OSAV, İstanbul 1990, 1996.
- AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, Timaş, İstanbul 2019.
- ALTINDAĞ, Ülkü, "Dârüssaâde", *DİA*, 9, İstanbul 1994, 1-3.
- AYDIN, Bilgin, İlhami Yurdakul, Ayhan Işık, İsmail Kurt, Esra Yıldız, *İstanbul Şer'îyye Sicilleri Vakfiyeler Katalogu*, İSAM Yay., Ankara 2015.
- AYDIN, Bilgin, Rıfat Günalan, *XV – XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*. Yeditepe, İstanbul 2008.
- AYDINER, Mesut, "Râgıb Paşa," *DİA*, 34, İstanbul 2007, 403-406.
- BARKAN, Ömer Lütfi, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, Baha Matbaası, İstanbul 1970.
- BARNES, John Robert, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Brill, Leiden 1986.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Mustafa III", *DİA*, 31, İstanbul 2006, 280-283.
- BUZPINAR, Ş. Tufan, Mustafa S. Küçükbaşçı, "Haremeyn", *DİA*, 16, İstanbul 1997, 153-157.

- ÇİZAKÇA, Murat, "Philanthropic Foundations in Roman/Byzantine and Ottoman Empires: A Study in Continuity and Change", *Festschrift for Olga Katsiardi* (Yayınlanacak). Web yayını:
https://www.academia.edu/37437185/_Philanthropic_Foundations_in_Roman_Byzantine_and_Ottoman_Empires_A_Study_in_Continuity_and_Change_to_be_published_in_the_Festschrift_for_Olga_Katsiardi (Erişim Tarihi: 30.11.2019).
- _____, *İslam Dünyasında Vakıflar*, çev. Elif Süreyya Genç, Karatay Üniversitesi Yayıncılık, Konya 2017.
- DEGUILHEM-SCHOEM, Randi Carolyn, *History of Waqf and Case Studies from Damascus in Late Ottoman and French Mandatory Times*, Doktora Tezi, New York University, New York 1986.
- DİKİCİ, Ayşe Ezgi, *Obscure Roots, Solid Foundations: Comparative Study on the Architectural Patronage of Ottoman Court Eunuchs*, Yüksek Lisans Tezi, Koç Üniversitesi, İstanbul 2009.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları: Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, Gonca Yay., İstanbul 2009.
- GENCA, Elif, "Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti)," *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 72/1, İstanbul 2014, 531-554.
- GIL, Moshe, "The Earliest Waqf Foundations", *Journal of Near Eastern Studies*, 57/2, Chicago 1998, 125-140.
- GÜLER, Mustafa, *Osmanlı Devlet'inde Haremeyn Vakıfları (XVI. – XVII. Yüzyıllar)*, TATAV, İstanbul 2002.
- GÜNGÖR, Tahir, *Vak'a-nüvîs Hâkim Efendi Tarihi (Metin ve Tahlîl)" 2 c.*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2014.
- GÜVEMLİ, Oktay, Batuhan Güvemli, "Osmanlı Kayıt Kültüründe Vakıf Muhasebesi ve Devlet Muhasebe Sistemi", *Vakıflar Dergisi*, 46, Ankara 2016, 9-21.
- HATHAWAY, Jane, "Hıabeşî Mehmed Agha: The First Chief Harem Eunuch (Darüssaade Ağası) of the Ottoman Empire", *The Islamic Scholarly Tradition: Studies in History, Law, and Thought in Honor of Professor Michael Allan Cook*, ed. Asad Q. Ahmed, Behnam Sadeghi, Michael Bonner, E.J. Brill, Leiden 2011, 179-195.
- _____, "The Economic and Charitable Activities of the Ottoman Chief Harem Eunuch (Darüsaade Ağası) in the Ottoman Provinces",

History from Below: A Tribute in Memory of Donal Quataert, ed. Selim Karahasanoğlu ve Deniz Cenk Demir, Bilgi University Press, İstanbul 2016, 199-205

_____, "The Role of Kızlar Ağası in the 17th-18th Century Ottoman Egypt", *Studia Islamica*, 75, Paris 1992, 141-158.

HENNIGAN, Peter C., *The Birth of a Legal Institution: The Formation of the Waqf in Third-Century A.H. Hanafî Legal Discourse*, Brill, Leiden 2004.

İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL, Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nin Târihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1335.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Osmanlı Vakıflarında İdarî Bozukluklar ve Mütevellî", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan: Tarih*, haz. Hatice Aynur, Bilgin Aydın, M. Birol Ülker, Ülke Armağan Yay., İstanbul 2014, I, 387-404.

KAHRAMAN, Seyit Ali, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*, Kitabevi, İstanbul 2006.

KARAHAN, Abdülkadir "Fuzûlî'nin Mektupları I", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2/3-4, İstanbul 1948, 245-266.

KARAKOÇ, Yıldız, *Palace Politics and the Rise of the Chief Black Eunuch in the Ottoman Empire*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2005.

KÖPRÜLÜ, Bülent, "Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev'iyetleri ve İcareteynli Vakıflar," *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 17/3-4, İstanbul 1951, 685-716.

KÖPRÜLÜ, Fuad, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara 1942, 1-35.

MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayic ül-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, 3-4, haz. Neşet Çağatay, TTK, Ankara 1980.

_____, *Netâyicü'l-Vukûât*, c. 3, 2. bs., Uhuvvat Matbaası, İstanbul 1327.

OBERAUER, Norbert, "Early Doctrines on Waqf Revisited: The Evolution of Islamic Endowment Law in the 2nd Century AH", *Islamic Law and Society* 20/1-2, Leiden 2013, 1-47.

ÖMER Hilmi Efendi, *İthâf'ül-Ahlâf fî Ahkâm-il Evkâf*, VGM Yay., Ankara 1977.

ÖZTÜRK, Nazif, "Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti", *DİA*, 11, İstanbul 1995, 521-524.

_____, "Mukataalı Vakıf", *DİA*, 31, İstanbul, 2006, s. 132-134.

- SARIKAYA, Hüseyin, *Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr'ı (1209-1219/1794-1805 (İnceleme ve Metin)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- SCHACHT, Joseph, "Early Doctrines on Waqf", 60. *Doğum Günü Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 1953, 443-452.
- SEYYİD Muhammed es-Seyyid "Deşîşe", *DİA*, 9, İstanbul 1994, 214-215.
- SHAW, Stanford J., *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt: 1517-1798*, Princeton University Press, Princeton 1962.
- ŞAHİN, İlhan, Feridun Emecen, *Osmanlılarda Divân - Bürokrasi - Ahkam: II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994.
- ULUÇAY, Çağatay, *Harem II*, TTK, Ankara 1971.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 3. bs., TTK, Ankara 1988.
- _____, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, 2. bs., TTK, Ankara 1984.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, XVIII. *Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK, Ankara 2003.
- YILDIZ, Kenan, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri: Vakıflar, Toplum ve Ekonomi*, TTK, Ankara 2017.
- YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hırzû'l-Mülûk*, TTK, Ankara 1988.
- YÜKSEL, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1583-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas 1998.

“INSPECTION OF PIOUS FOUNDATIONS AND CENTRALIZATION OF WAQF
ADMINISTRATION IN THE OTTOMAN EMPIRE”

Abstract

Pious Foundations were indispensable elements of the Ottoman system. Thousands of them were fulfilling different religious, social and economic functions. As they were susceptible to corruption, records of income and expenditure and all sorts of transactions concerning these foundations were subject to government inspection. These complex inspections could either be ordinary or extraordinary. The first ones were undertaken periodically by the qadis. The extraordinary ones were only preferred when normal ones could not be performed on time or when there were some other problem.

This work will deal with the irregularities in pious foundations and try to analyze the reasons and types of government inspections. It will focus on the background of the administrative change that started with the foundation of the Evkaf-i Haremeyn Inspectorship of in the late sixteenth century up until the mid-nineteenth century.

Keywords

Pious foundation, inspection, overseer, Ottoman Chief Harem Eunuch, irregularity, corruption, Inspectorship of Imperial Pious Foundations.

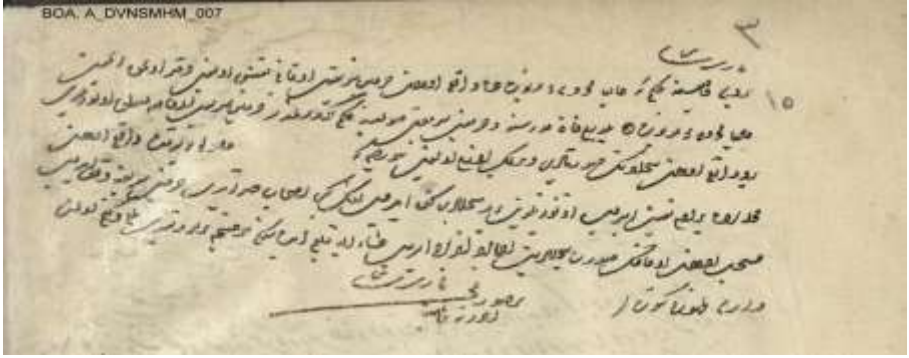
EKLER

EK-1: İstanbul'da 1589 yangını sonrasında bazı vakıf yerlerin satılması ve bazılarının da mukataaya verilmesi üzerine İstanbul kadısına yazılan emir. (20 Za 997/30 Eylül 1589).

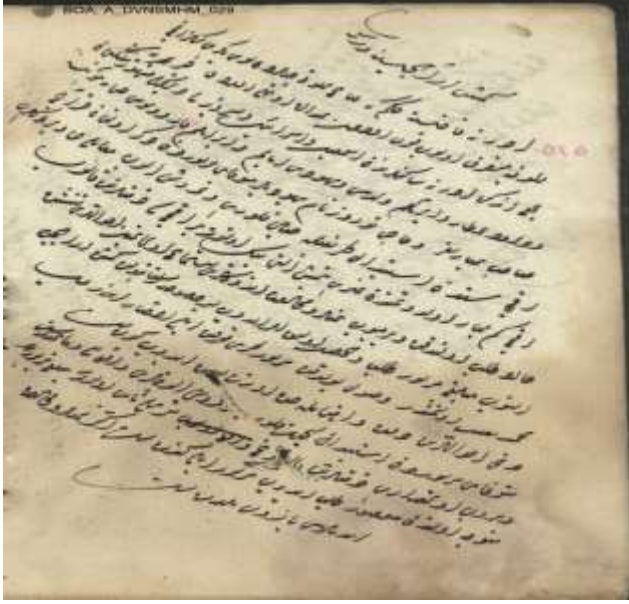
EK-2: Kudüs'te Haseki Sultan Vakfı'nın gelmeyen muhasebe defterlerinin incelenmesi için Medine kadısına yazılan emir. (7 Za 993/31 Ekim 1585).

EK-3: Bursa ve Edirne’de Haremeyn’e vakfedilen yerlerde yolsuzluk incelemesi yapılması amacıyla son otuz yıllık şer’iyye sicil kayıtlarının gönderilmesi emri. 9 (9 B 976/7 Ocak 1569).

EK-4: Mısır’da bulunan Adliyye, Ümmü’n-nâsir, Hoşkadem ve Laçın vakfı gelirlerinin yöneticileri tarafından zimmete geçirilmesi üzerine teftiş emri. (13 N 1002/2 Haziran 1594).

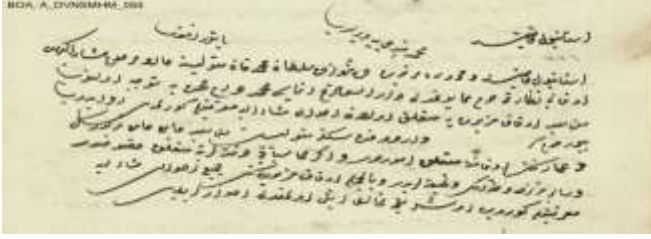
EK-5: Şam'da ilgisiz kişilerle verildiği anlaşılan Haremeyn'e ait gelirlerle ilgili yazılan emir. (25 Za 984/23 Şubat 1577).

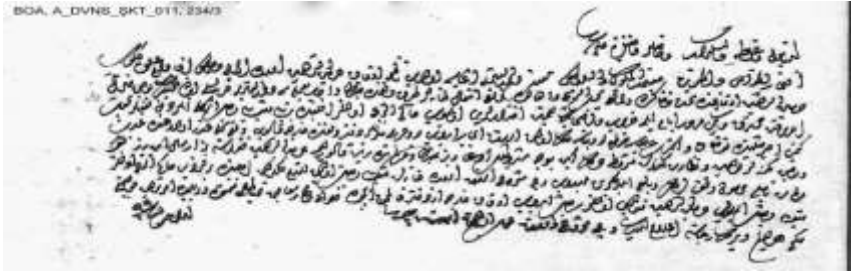
EK-6: Bursa'da Haremeyn Vakıfları mütevellilerinin vakıf muhasebelerini her yıl kadıya sunmaları ve bu muhasebelerin kadı sicillerine işlendikten sonra Divan'a gönderilmesi emri. (10 N 893/18 Ağustos 1488).

EK-7: Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa'nın Haremeyn Müfettişi, Bostancıbaşı ve Mimarbaşı'na gönderdiği bir talimatname. (1157/1744).

EK-8: Şehzade Mehmed Vakfı'nın idari ve hukuki sorumluluğunun darüssaade ağası Habeşi Mehmed Ağa'ya verildiğini bildiren emir. (2 Za 993/26 Ekim 1585).

EK-9: Haremeyn Vakıfları'na yeni ilhak olunan yerlerin çoğunun mukataalı olduğunun anlaşılması üzerine bu vakıflardaki görevlerin dışarıdan (cenebi) kimselere değil, Haremeyn mütevellilerine verilmesini içeren emir. (Evail-i B 1099/Mayıs 1688).

EK-10: Darüssaade ağasının nezaretindeki vakıflarla ilgili işlemlere müdahale eden İstanbul, Edirne ve Bursa kadılarının, Haremeyn Müfettişliği'nin görev alanına girmemeleri konusunda uyarılmaları. (Ra 1106/Ekim 1694).

